

A cultura galaica, os celtas e o Atlántico

LADISLAO CASTRO, SUSANA REBORDA,
FRANCISCO JAVIER GONZÁLEZ GARCÍA,
ROSA BRAÑAS, FERNANDO ALONSO ROMERO

GRIAL

REVISTA GALEGA DE CULTURA

215 xullo, agosto, setembro 2017

Tomo LV

NOVAS ACHEGAS A CARLOS CASARES

Ricardo Gurriarán

TEMAS DO NOSO TEMPO As políticas culturais en Galicia

Marcos Lorenzo

HISTORIA E MEMORIA O contrato de María Pérez Balteira con Sobrado

Joaquim Ventura

CIENCIA E TÉCNICA Os males da ciencia

Juan Ignacio
Pérez Iglesias

CARTA DE TERVUREN

Maria Balleira

Slane

O contrato de María Pérez *Balteira* con Sobrado

JOAQUIM VENTURA

Joaquim Ventura é licenciado en Filoloxías galega e portuguesa, e doutor en Filoloxía románica pola UB. Autor do ensaio *O nacionalismo kármico de Vicente Risco* (2000), editou *Doutrina e ritual da moi Nobre Orde do Santo Graal*, de V. Risco (1998), *Epistolario de Vicente Risco a Antón Losada Diéguez* (2010) e *Lembranzas do meu vivir II*, de Ramón Otero Pedrayo (2015).

María Pérez *Balteira* é a máis coñecida das soldadeiras medievais e, por suposto, o principal personaxe feminino da lírica medieval galego-portuguesa. Os trobadores, segreís e xogres coetáneos fixeron dela a persoa diana para aturar as súas bromas colectivas. Burlas que quedaron recollidas nos cancioneros medievais e que foron consideradas tal cual, sen separar o gran da palla nin deixar na súa xusta medida o que moitas veces foi expresado esaxeradamente, con esa esaxeración que Mikhail Bakhtin (1990) chamou carnavalesca ou rabelesiana.

En 1257 María Pérez asinou un contrato co mosteiro de Sobrado. Foi publicado por Andrés Martínez Salazar (1897, 1911):

Era M. CC. XC. V. et quot kalendas junias. Sabuda cousa segia aquantos este plazo uirem. Que nos Dom.M. Perez Abbade de Sobrado et convento desse méénsmo lugar fazemos plazo et ueruo firme que uala por sempre conuen a ssaber, que nos compramos herdade darnea ad dōna Maria Perez fila de Dom Pedro Iohã de gimaranes et d[on]a azen-da pelaez cugia fui esta herdade por atal guisa assi que nos damos a ela en primeyramente agura e a presente cc et xxx ssoldos et cada ãno deuemosle ad dar xiiij octauas de pam et deuen ende aséer iiij de trijgo et iiij de milo et vj de ceueyra et ij porcos prezados en xij soldos. et dous carneyros que ualan iiij soldos. et duas ollas de manteyga apreza-das in vj soldos. et xx queygios et de fruta desta herdade que ela a nos uende a terza et scerame de verde et garnacha empenada de coenlos de tres jn tres anos, et saya de broneta et pelle cordeyra de dous in dous anos, dous par de zapatos. et de uerzas durto et de nabos et de lino meadade. et v. cabras cada ano para lecte. et sayda a sazom deuen á leuar las cabras para á grana des que non ouuerem lecte. et cada ano una uegada na domáá des kaendas mayas atra kaendas setembres una cantara de lecte preso cum nata et um barril de uino de vijna duntá cada uno en sua uida. Et ela e cruzada se for na cruzada deuen le áádar de carvalio torto cc. soldos. et ficar todo esto que desuso dissemos cum la herdade no mosteiro Liure et enpaz, et se ela non for ena cruzada et ficar et ouueráá dar dineyros darenlos da Grana, en prezo de sua uestidura, et dajuda da granna x soldos. et esta guarida que le dam os frades deuen la áádar en sa casa darnea. et uos dōna Maria deuedes afa-zer seruiço ao moesteiro fielmente assi como familiaria et amiga. et a sua morte deuesmola [*sic*]¹ leuar a sobrado en ataude cum cubertura de iij uaras destanforth uermello. et fazerenle deuedo de familiar cumplido. et eu Dōna Maria perez por todo isto que me fazem de subrado

◀ Luís Seoane. *María Balteira*
Gravado en madeira para *María Pita y tres retratos medievales*, 1944

et da grana de carualo turto dou in presente toda mina herdade darnea cum seus terminos et cum quanto a essa herdade perteneze assí como de susodito é. et cada ano unos bóos mantéens de viij. uaras en longo et de v. palmos en ancho para o refertoyro da grana. et en Auento et en quaraesma deue ela ááuer pixotas et sardinas assi como comer cada um frade de carualo torto, et de mel et de Leguma assi como for guisado sua razam. et por ontroydo et por pascua et por natal senlos soldos para uino. et deuemos hy afazer casa atra dia de nadal en que colamos nossa fructa et a uossa. Et quim contra este prazo passar pecte ááutra parte D moravedis et este o prazo en reuor.²

qui presentes for . P. pelaez et petro befam alcaldes de betanzos. P. Pelaez franquineyros et Johã dominici juizes. Dom Juam perez cellarario maior de sobrado. J. Martiz cellarario de nendos³. M. Pelaez monges. J. Meendez maestre de caualo torto, frey paris frey vermuy. Frey Johã ast..ana. J. de colades, vidal petri. J. Perez daranga, Dominicus martis de rodeyro, P. perez de genrocio clericus. P. alfaya de riba. Domingo petri seruente do cellarario de superado. testemoyas et confirmantes.

Eu Martinus pelaez notario jurado do concelio de Betanzos. et da terra de Nendos scriuj et confirmo.

A primeira observación que cómpre facer é que se trata dun documento excepcionalmente longo e, sobre todo, moi detallado para tratarse dun contrato entre un particular e un mosteiro.

A segunda é a relativa aos confirmantes. Habería un grupo laico que acompañaría a Balteira: dous alcaldes (Pedro Peláez e Pedro Befam) e dous xuíces (P. Peláez Franquineiros e Johan Domínguez) de Betanzos e talvez ese “P. Alfaya de riba”⁴. No bando monástico temos o bodegueiro maior de Sobrado e un servente seu, o bodegueiro de Cines, o mestre de Carballo Torto e diversos monxes de Sobrado. Máis cinco cregos seculares da bisbarra que actuarían de gonzo neutral, presumiblemente⁵.

Antes de abordar con detalle o seu contido, convén reparar nun engadido que Martínez Salazar fixo e que condicionou posteriormente o prestixio de María Pérez *Balteira*. O arquivista coruñés (Martínez Salazar 1897: 300) coñecía os traballos do profesor italiano Cesare de Lollis (1887) e o daquela recente do marqués de Valmar (Cueto 1897) sobre as cantigas de Afonso X. De ambos tomou as invectivas contra María Pérez que a asimilaban á condición de prostituta: “Come di una bagascia delle cui emprese essi son testimoni” (De Lollis 1887: 57, n. 4); “[...] él, el legislador, el sabio, el civilizador de Castilla, toma parte en el coro desafortado de los cantores de la prostituta María Balteyra” (Cueto 1897: 259).

Con tales antecedentes e recoñecendo as obsenidades presentes en igrexas e mosteiros, Martínez Salazar sorprendíase da cláusula recollida no contrato pola cal María Pérez adquiría o compromiso de servir o mosteiro de Sobrado fielmente en cualidade de familiar e amiga (“deuedes afazer serviço ao moesteiro fielmente assi como familiaria et amiga”), a cambio do cal, cando lle chegase a morte, sería levada a Sobrado para ser enterrada.

A maneira de orientación sobre tal asunto, Martínez Salazar (1897: 302. N. 4) dicía⁶:

Se ignora qué clase de servicio era este. En 1347 se querellaron ante el Merino Mayor de Galicia los vecinos del valle de Aranga, de que los monjes granjeros de Carballo torto les llevaban sus mujeres contra su voluntad “para facer fueros non sabían quales, en la dicha Granja” y que las tenían allá dos ó tres días. El Merino falló “que tal servicio et tal fuero que non es onesto et que por mal et deshonestidad que se podría ende seguir, mando que tal fuero que se non faga...”⁷

A pesar desta dúbida, pretendeu aclarar o significado da expresión “familiar”⁸. Pero cando Martínez Salazar puxo este preito en relación co contrato entre María Pérez e Sobrado, e á vista dos antecedentes collidos de De Lollis e do marqués de Valmar, deixou a sospeita de que o servizo a prestar ao mosteiro (concretamente aos seus monxes) podería ser de índole sexual.

Eugenio López-Aydillo (2008: 96), en 1923, ensaiou tomar as cantigas como fonte non tanto de demostración, como si de ilustración da historia. Sen desmerecer o intento, a xeneralidade da empresa levouno a solucións fáciles e, talvez por iso, equívocas en ocasións. Así, polas sátiras que Afonso X dirixiu contra a Balteira, considerouna unha máis das súas amantes.

Un ano despois, Ramón Menéndez Pidal (1924) ampliou o detalle das sátiras que contra María Pérez aparecen nos cancioneros medievais. A pesar de indicar que convén tomalas con prudencia —pola súa esaxeración explícita—, tal advertencia caeu sistematicamente en saco roto, sobre todo desde que o seu traballo sobre trobadores e xogres se popularizou coas edicións na colección Austral iniciadas en 1942. Os críticos que o seguiron non fixeron senón amplificar a mala sona que apañou a soldadeira ata o punto de constituír un auténtico mito social (artístico, feminista, identitario) que cada quen tomou segundo cadanseu interese.

Pero vaíamos ao contido do contrato. Un primeiro apartado desvela que dona María Pérez era filla de don Pedro Johan [= Eanes] de Guimaráns⁹ e de dona Azenda Peláez, e que vende ao

mosteiro de Sobrado a propiedade de Armeá que herdara da súa nai, polo cal o abade lle paga 230 soldos.

Un segundo apartado establece que, no futuro, o mosteiro adquire o compromiso de pagarlle anualmente diversas cantidades de alimentos e de tecidos. En canto aos primeiros, catorce oitavas de pan —das cales catro tiñan que ser de trigo, catro de millo e seis de cebada—; dous porcos valorados en doce soldos; dous carneiros valorados en catro soldos; dúas olas de manteiga por valor de seis soldos; vinte queixos; a terzo da froita producida no predio; a metade das berzas, os nabos e o liño obtidos; cinco cabras de leite, que serían devoltas á granxa cando, acabada a sazón, deixasen de dalo; unha cántara de leite callado, con nata, cada semana entre os días un (as calendas) de maio e de setembro; un barril de viño da viña de Unta¹⁰; en Coresma e en Advento, pescadas e sardiñas —a mesma alimentación que observarían os frades de Carballo Torto¹¹—, así como legumes e mel; e por Antroido, Pascua e Nadal, cadanseus soldos para viño. E en canto a obxectos de vestir, “scerame” verde e garnacha empenada de coello cada tres anos; “saia de broneta” e pel de cordeiro, cada dous; e dous pares de zapatos.

Os produtos de alimentación son comprensibles. En canto aos obxectos textís, Martínez Salazar incluía as oportunas aclaracións¹². Os bens e alimentos descritos deberían darllos na casa de Armeá. Tal circunstancia lévanos a considerar a posibilidade de que a Balteira quedase a vivir nela ou (o máis probable) que, ausente, os beneficios fosen para o persoal que alí puidese traballar e residir.

Un terceiro apartado referíase á condición de cruzada que María Pérez tiña (“et ela e cruzada”). O mosteiro adquiriría o compromiso de pagarlle douscentos soldos no caso de que viaxase como cruzada, a cambio do cal quedaría propietario da herdade e liberado de calquera outra obriga posterior. Pero se, polo contrario, ela non marchase de cruzada e precisase diñeiro, o compromiso do mosteiro quedaba aumentado coas rendas da granxa¹³. E polo valor das vestiduras (cabe entender que non empregadas para ir de cruzada), dez soldos máis de axuda.

É coñecida dabondo a cita deste asunto nas cantigas, aínda que case todos os que o trataron a consideraron na súa literalidade. Manifestei hai un tempo a miña discrepancia con tal lectura e propuxen (Ventura 2015) que a compra dunha bula de cruzada en Toledo por parte de María Pérez puido ser unha maneira de preservar as súas propiedades en Galicia, de acordo coa norma que estableceron os concilios de Letrán a comezos do século XIII e estendida a partir de

1240, pola cal quedaba asegurada a protección das propiedades do *cruzado* por parte da Igrexa, aínda que non viaxase como tal¹⁴.

Pola súa parte, ademais de deixar a Sobrado a herdade de Armeá cos seus termos e propiedades, María Pérez comprometéase a dar ao mosteiro cada ano uns bos manteís de nove varas de lonxitude e cinco palmos de anchura para o refectorio da granxa¹⁵. O contrato tamén establecía que o seu cumprimento se verificaría por Nadal, con eventual revisión se era necesario, e o compromiso de que se algunha das partes non o cumpría, sería castigada co pago de cincocentos marabedís.

O derradeiro apartado refírese ao compromiso que Sobrado adquiriría cando a María Pérez lle chegase a morte: trasladar o seu corpo en ataúde con cobertor vermello ao mosteiro e enterralo alí, de acordo coa condición de amiga e familiar do mosteiro que adquirira.

A propósito disto e da interpretación dada por Martínez Salazar ao preito dos homes de Aranga polos monxes de Carballo Torto, Menéndez Pidal (1991 229) dicía:

En un diploma que corresponde a los comienzos del reinado de don Alfonso [X], del año 1257, doña María Pérez cede una rica heredad de su madre a los monjes cistercienses de Sobrado, a cambio de una renta vitalicia que ha de cobrar en su casa de Armeá (Coruña). Doña María debe hacer servicio al monasterio “así como familiar e amiga”, y a su muerte los monjes la llevarán a Sobrado en un ataúd cubierto de tres varas de estamforte bermejo, y le harán duelo cumplido de familiar. Aunque tan relajadas estaban entonces las costumbres monacales, no se justifica el que el editor de este documento se pregunte qué clase de servicio debiera hacer la familiar doña María al monasterio, pues recuerda que los monjes de una granja de Sobrado se llevaban a las mujeres de sus colonos durante dos o tres días, “para facer fueros, non sabían cuales”, hasta que tal servicio fue suprimido en 1347 por el merino mayor de Galicia, “por mal e deshonestidad que se podría ende seguir”.

Abundando, advertía que “las procacidades y hasta insultos de estas cantigas no hemos de tomarlo[s] en serio ni creer que mermaban en nada la benevolencia de los trovadores para con la genial soldadera” (Menéndez Pidal 1991: 234). Pero a incorporación da explicación que pedía o editor foi considerada, por moitos daqueles que seguiron a Menéndez Pidal, como confirmación da mesma por parte deste.

E ninguén resolveu a confusión posterior: malia que Martínez Salazar aclaraba o concepto de “familiar”, para todos o servizo que María

Pérez tiña que prestar fielmente ao mosteiro en condición de familiar e amiga, pasou a ser unha prestación de índole carnal.

Para entender as expresións “deuedes afazer servizo ao moesteiro fielmente así como familiaria et amiga”, cómpre situar a condición que tiña o mosteiro de Sobrado. Daquela pertencía á orde do Císter, é dicir, unha obediencia que coa reforma de Roberto de Molesmes, aplicaba a regra *ora et labora* de san Bieito á rexeneración da agricultura¹⁶. Por iso, os seus mosteiros ofertaban a salvación a cambio de mercar propiedades agrícolas (Altisent 1973), con preferencia polos propietarios da zona veciña ao mosteiro¹⁷.

Os laicos que adquirían a condición de amigos (Pastor de Fogneri 1990: 28) e familiares do mosteiro tiñan asegurado un trato semellante ao dos monxes, especialmente cando chegaba o momento da morte. Estas fórmulas aproveitaban unha expresión xurídica de contido espiritual, a *familiaritas*, pola cal os outorgantes (e ás veces ás súas familias)¹⁸ se entregaban en corpo e alma (*traditio corporis et animæ*), ben de maneira física (ingreso) ou, o máis habitual, vivindo no século. A cambio, doaban propiedades raíces ou materiais (Altisent 1974: 83). Canto á fórmula da *amicitia*, expresaría o compromiso de vasalaxe cara ao mosteiro, é dicir, quedar suxeito á autoridade xurídica do abade co compromiso de non contratar con ningunha outra institución monástica (Pastor de Togneri 1990). En consecuencia, é habitual atopar na documentación dos mosteiros cistercienses estas expresións. Sería prolixo sinalar as veces que aparece a expresión de familiaridade na documentación medieval galega. Sen saírmos de Sobrado, xa atopamos as dúas expresións —“amiciam et familiaritatem”— nun diploma de 1174¹⁹.

Así mesmo, a expresión “fidelis amica” ou outras semellantes aparecen en diversas ocasións na *Historia Compostellana* (1113)²⁰ ou en Oseira (1202)²¹. Expresión que tamén podemos atopar como “in servitio monasterii” (Samos, 1030), “ego uobis faciam servicio recte et fidelitur” (Carboeiro, 956) ou noutras variantes, o que indicaría unha fonda tradición²². O, incluso, algún caso xenérico, como o de mosteiro das Cascas: “Debemus familiares vestros secundum cisterciensem ordinem” (Daviña 2003 142).

Segundo José Orlandis (1954: 101), a modalidade de *familiar* sería abundante nos mosteiros hispánicos, aínda que se facía eco da distinción recollida por Fr. Romualdo Escalona respecto a que, ademais das doazóns puras, habería outras “que exigían como contraprestación una participación en las buenas obras de la comunidad y unas terceras, compensadas con ventajas materiales, especialmente alimentos y cuidados”. Os mosteiros actuarían tamén como entidades fidu-

ciarias.

Como vimos no caso das propiedades de María Pérez, que mentres tivese vixente a condición de cruzada as súas propiedades estarían aseguradas, os contratos de *familiaritas* terían “una función económica de garantía”, serían un “contrato de censo reservativo” en palabras de Puyol y Alonso (1915), ao tempo que exercía de “contrato de seguro de enfermidade, pobreza y vejez”, en el cual se persigue que si el donante llegara por alguna de esas causas a no poderse valer, el monasterio se haga cargo de su cuidado y sustento durante el resto de sus días”, sempre no ben entendido en tanto que non desvirtuaba a súa dimensión espiritual primixenia.

Cando o contrato de *familiaritas* se establecía entre un mosteiro (masculino ou feminino) e unha muller, a figura xurídico-espiritual collía, obviamente, condición feminina, como vemos no contrato da Balteira e nalgúns outros documentos, con expresións homólogas, que en ocasións non tiñan equivalente masculino: “Deo devota, Deo vota, Deo dicata, Christi ancilla, conversa, confessa, religiosa, famula Dei” (Orlandis 1954: 129)²³.

Derivado do anterior, outro asunto que foi interpretado con dúbidas foi o do compromiso de sepultura. O contrato de María Pérez con Sobrado deixa ben claro que a terían que “leuar a sobrado en ataude cum cobertura de iij uaras destanforth²⁴ uermello. et fazerenle deuedo²⁵ de familiar cumplido”. Resulta evidente, pois, que non habería aforro na liturxia funeraria. Aspecto que foi visto como sospeitoso por Álvarez Blázquez (1955: 177) en canto ao traslado do cadáver cuberto polo “estanforte vermello”. Sorprendíase de que no seu “último viaje, [fuese] llevada en hombros por los monjes, cubierto su ataúd, no con negros crespones, sino con holgado estanforte bermejo, que pondría aún una última nota de alegría”. Esta observación non facía senón aumentar a condición frívola que a Balteira levaba nas súas costas, observación que non corresponde á verdade se consideramos os rituais funerarios medievais.

Na doutrina católica, a consolidación da crenza no Purgatorio na Idade Media²⁶, levou a considerar os mortos como una comunidade con vida de seu (as “almas do Purgatorio”) e para a salvación dos posibles pecados, apareceron os chamados libros de horas (devocionarios) para a redención en vida, e proliferaron as sepulturas en templos, a maneira de lugar de espera (Orlandis 1950). Esta práctica —incluso por razóns de hixiene— non fora vista con bos ollos pola Igrexa²⁷, que obrigaba a inhumar no exterior, reservando o interior dos templos aos santos (Boto 2006 188).

En paralelo, a reforma gregoriana no século XI impuxo — polo menos de maneira formal — o celibato sacerdotal, polo cal a ausencia de mulleres no contorno do clero secular “reforzó el monopolio masculino sobre los sacramentos” (McNamara, 1994). Unha consecuencia desta variación foi que “en un siglo, el laicado adoptaría las prácticas funerarias iniciadas por el clero. Entre los años 1200 y 1300, enterrar a los difuntos con su ropa o sus joyas se convirtió en una práctica común” (Gilchrist & Sloan 2005). Ante as limitacións físicas e lóxicas das igrexas locais, os mosteiros tiñan unha ampla oferta, aínda que tal práctica supuxese unha aldraxe ás primeiras, que atendían decote as necesidades espirituais dos fregueses.

A práctica da inhumación en templos — especialmente monásticos — acordou a vaidade humana e, en consecuencia, as sepulturas comezaron a encherse de enxovais funerarios (Gilchrist 2005: 54). O aumento da *paraphernalia* (panos, bandeiras, catafalcos) provocou incomodidades no século XIV que fixeron aparecer chamadas a establecer novas limitacións (Arias 2006: 54)²⁸.

Pero volvendo ao asunto do estancamento, habería unha explicación de orde práctica. O mosteiro sería responsable de lavar, amortallar e/ou vestir o cadáver. Por iso, para o traslado desde o domicilio particular, moitas veces usábase un cobertor (ben do propio defunto, ben ofertado polo mosteiro, como no caso da Balteira) para tapar o ataúde, que non sempre ía pechado nin era de calidade. A razón era elemental. Como era difícil verificar a morte, había un período de espera (orixe do velorio), circunstancia que adoitaba provocar — se a defunción fora certa — unha degradación do cadáver. Durante o traslado, coa mortalla, co ataúde e/ou co cobertor — segundo os recursos da persoa —, o estado do corpo quedaba oculto á vista e, o que é máis importante, ao olfacto. No caso dos “familiares” dun mosteiro, a xestión pasaba do ámbito privado ao ámbito monacal (vede Cabrera 1994; Martínez (s. d.); Navarro 2002).

Era relativamente frecuente que estes cobertores fosen reservados nos testamentos para tal fin. E as cores habituais eran o verde e o vermello, con preferencia por este último, especialmente cando se trataba de cabaleiros: “Cuando algún grand señor del linage de los godos [...] quando los lievan a enterrar házlenles esta honra: visten del más rico paño de lana que hallan que sea colorado doze onbres [...] e lievan doze cavallos con sus sobrevistas dese paño” (Fogelquist 2001).

Tal práctica viría confirmada pola sepultura de don Filipe de Castela en Villalcázar de Sirga: “Cubre medio cuerpo con tela carmesí que cae hasta el suelo [...]. El féretro [...] destaca por su vivo color carmesí [...] [del] *pallium* o paño

mortuorio con el que se tapaba el arca para disimularlo ante la repugnancia sentida por quienes lo veían” (Torres 1994 442 e 446; Sánchez Ameijeiras 1994).

Costume que tampouco resultaría alleo a Galicia polas diversas citas que temos documentadas: “El cadáver sería transportado a la iglesia para la celebración de las exequias, encima o envuelto en los paños utilizados expresamente para tal ocasión: Urraca Estévez manda al albergue de D. Rodrigo Maravilla su ‘colchiam meam cardinam ad portandum mortuos ad eclesiam’, entre otros legados” (Ourense, 1272)²⁹.

O contrato de María Pérez con Sobrado sería, dalgunha maneira, unha póliza multiseguro con catro coberturas: 1) protección da propiedade de Armeá mentres estivese ausente (condición garantida pola compra dunha bula de cruzada); 2) obtención dunha renda vitalicia³⁰ en especie (alimento e vestido) durante a detención de Armeá por Sobrado; 3) seguro de atención durante unha eventual vellez (por dependencia, diríamos hoxe); e 4), seguro de exequias e sepultura no mosteiro. A única condición que podía ser variada era a da prestación a que este se obrigaba no caso de que María Pérez marchase de cruzada.

En resumo, un contrato mercantil en toda regra. Calquera outra interpretación sería forzar a realidade, por moitas aldraxes que as cantigas lle fixesen á Balteira ■

Notas

1. Na transcripción.
2. Xosé Luís Franco Grande, no seu *Diccionario galego-castelán* (Vigo, Galaxia, 1978, 752) define “revor” como ‘confirmación, nueva prueba de la certeza de algo’. Non aparece no dicionario en liña da RAG.
3. Nendos era o territorio limitado polos ríos Mero, Mendo e Mandeo e as rías de Betanzos e A Coruña. Constituía un arciprestado da arquidiocese compostelá (vid. Sánchez Pardo 2006). O mosteiro de *J. Martiz cellarario* sería o de San Salvador de Cines (vid. J. L. López Sangil, “La fundación del monasterio de San Salvador de Cines”, www.estudioshistoricos.com, consultado o 24-XI-2013).
4. “Alfaya” sería apelido ou alcume, xa que como tal aparece noutros documentos de Melón e Santiago. “Riba” referiríase a un topónimo, probablemente por algún lugar chamado A Riba (hainos nos concellos coruñeses de Arzúa, A Baña, Cedeira, Laracha, Ortigueira e Valdoviño).
5. En calquera caso, a fundación de Betanzos en 1219 estivo ligada a Sobrado, que tiña dereitos sobre diversos beneficios, especialmente a pesca e as rendas das súas igrexas (García Oro 1984: 21).

6. Non daba a fonte documental desta sentenza, como tampouco a dera cando a publicara uns anos antes (Martínez Salazar, Andrés (1889): "Entre los derechos feudales suele citarse el de marqueta (*ius primæ noctis*) sin que se tenga noticia de documento alguno en que se consigne ó de que se colija su existencia. [...] No ha faltado tampoco quien haya creído ver una reminiscencia de ese mismo derecho en las líneas de un documento que se custodia en el Archivo general de Galicia". Consultada a súa localización no Arquivo do Reino de Galicia en decembro de 2013, a súa directora, M. Carmen Prieto Ramos, comunicoume que non teñen o máis mínimo indicio do mesmo. A pesar de posteriores consideracións, en favor da opinión de Martínez Salazar, cf. Boureau (1995); Lluch Bramón (1993) considera que talvez fose un abuso e un mal costume, pero que non hai base xurídica para soste-lo que tal dereito existiu e que foi exercido de maneira consuetudinaria.

7. Carballo Torto é un lugar da parroquia de Vilarraso, e Aranga un lugar da parroquia homónima (San Paio), ambos no actual concello de Aranga. Armeá é un lugar da parroquia de San Vicente de Armeá, no actual concello de Coirós. Carballo Torto dista de Armeá uns vinte quilómetros (dirección NO) e unha distancia aproximada de Sobrado (dirección SE). A herdade de María Pérez quedaría, en consecuencia, entre a granxa e o mosteiro matriz.

8. "Familiares son llamados, ó cofrades, los que toman señal de hábito de alguna Orden, ó moran en sus casas, seyendo señores de lo suyo, e non se desamparan dello" (Martínez Salazar 1897: 302, n. 1, citando as *Partidas* I, t. XIII, l. VII).

9. Referencia toponímica de difícil adscrición porque hai diversos lugares chamados Guimaráns. Os máis próximos á terra de Nendos están nas parroquias de Bugallido (concello de Ames) e San Mamede de Ribadulla (concello de Vedra). Hai outros nas parroquias de Cabanas (San Miguel) e Ordoeste (Santa María) (concello de Baña), e Carcacia (concello de Padrón) ademais doutros en terras ourensás (concellos de Allariz, Esgos, Trixo, Piñor) e luguesas (concellos de Corgo, Muras, Outeiro de Rei e Pantón).

10. "Castro de Uncia, *Uncta* o *Unta*, inmediato a Bétanzos; parece haber sido muy estimada la viña que los monjes de Sobrado poseían en aquel castro, sobre el cual se cree fue reedificada la moderna ciudad del Mandeo" (Martínez Salazar 1897: 302, n. 1).

11. Daquela, na Coresma e no Advento a Igrexa tiña establecida a observancia da abstinencia de carne os venres, costume aínda conservado nas igrexas ortodoxas e orientais (*Enciclopedia católica*).

12. Así, *scerame* sería un "capote o capa grande de mujer, sobretodo que cubre los demás vestidos; *empenada de coello* referiríase a un "vestido o túnica adornada o forrada con pieles de conejos", e *saia de broneta*, un "pañu de color moreno u obscuro; fr. *brun*" (Martínez Salazar (1897: 301). En documentación medieval galega en latín aparecen "cerame" e "sagiam de bruneta", "capam de broneta" e "garnacham de broneta".

13. Cabe supoñer que fai referencia a Carballo Torto.

14. O prezo da bula equivalía ao custo da viaxe a Terra Santa. As bulas terían validez durante o periodo que o papa establecese para a cruzada, frecuentemente tres anos (vede Goñi 1958). En consecuencia, cabe sospeitar que a obtención dunha bula por María Pérez sería inmediatamente antes de 1257 (cf. Ventura 2015).

15. Unha vara equivalía a catro cuartas ou palmos (80 centímetros). Daquela, o mantel debería ter unhas dimensións de 7,20 por 1 metros.

16. Para o cal contaba co apoio das monarquías.

17. Como sinalou Francesco Renzi (2013), serían os propietarios de ámbito local veciños e non as familias nobres importantes os que pactaban cos mosteiros cistercienses: "Radicate sul territorio e fossero al loro interno disomogenee e altamente differenziate socialmente: *militēs*,

armigeri, *scutiferi* o *piccoli proprietari (heredes)*", de maneira que os "donatori non appartenenti alle grande famiglie aristocratiche".

18. Era habitual a fórmula "pro remedio anime mee et parent[or]um meorum".

19. Cito polo repositorio *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae* (CODOLGA), Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, Xunta de Galicia. CODOLGA doc. 1435. Con todo, se comparamos as aparicións da *familiaritas* na documentación galega conservada (arredor de trinta casos entre 1170-1252), temos un número considerablemente inferior ás que atopamos, por exemplo, nos mosteiros cataláns da mesma época (Poblet: vinte e sete casos entre 1162-1189).

20. CODOLGA docs. 5936, 5947, 5948, 5949, 5986, 5991.

21. CODOLGA doc. 2733.

22. CODOLGA docs. 451 e 3300.

23. En CODOLGA podemos atopar as seguintes fórmulas (en cantidade aproximada por número de documentos e derradeira data documentada): *ancilla* (152/131-1272), *famula* (88/79-1183), *confessa* (129/71-1274), *deodicata* (3/2-1028), *conversa* (7/7-1183), *devota* (111/107-1151). Outra fórmula era a de socio/a do mosteiro, que atopamos como "familiaritatem & societatem" (Sobrado, 1216, CODOLGA doc. 7955); "partem et societatem" (Sobrado, 1163, CODOLGA 1619); "in fratrem et socium nostrum" (Oseira, 1170-1182, CODOLGA 2692).

24. "Stan forte se lee en un documento leonés de 1211, relacionado con el Índice de los del monasterio de Sahagún, que en el *Glosario* del mismo se traduce por *estambre*, lemosín *stam* y, mejor, por *estameña*" (Martínez Salazar 1897: 302, col. 2, n. 1). En canto ás dimensións do cobertor, se consideramos una anchura estándar de cinco cuartas, cunha lonxitude de tres varas daría un pano de 2,40 por 1 metros.

25. "Duelo, exequias. Cuveiro, *Dic. gallego: Develo*, (ant) duelo" (Martínez Salazar 1897: 302, col. 2, n. 2).

26. O papa Benedicto VIII, en 1014, declarou dogma de fe a existencia do Purgatorio (cf. Le Goff 1981).

27. De acordo co canon XVIII aprobado no Concilio de Braga (561) (Arias 2006: 50).

28. Que as ordes mendicantes (especialmente os franciscanos) aproveitaron para promover a "sinxeleza" funeraria.

29. CODOLGA doc. 5590. Cómpre non esquecer que Viveiro e Ribadeo eran os principais portos de entrada dos tecidos procedentes de Flandres (de Abel 2006).

30. Xa sinalado por Menéndez Pidal.

Bibliografía

De Abel Vilela, Adolfo (2006).

<http://www.lavozdeg Galicia.es/hemeroteca/2006/10/28/5234861.shtml> (consulta 12-XII-2013).

Altisent, Agustí (1973). *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 5, Barcelona: GEC.

— (1974). *Història de Poblet*. Poblet: Abadía de Poblet.

Álvarez Blázquez, José María (1955). "Pedro Amigo de Sevilla y Pero d'Ambroa: Interpretación de una amistad", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. X, Santiago de Compostela, 174. Agradezo ao doutor Pablo Otero Piñeyro e a Isabel Romani,

- do Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento (CSIC), o envío deste traballo.
- Arias Nevado, Javier (2006). "El papel de los emblemas heráldicos en las ceremonias funerarias de la Edad Media (siglos XIII-XVI)", *En la España Medieval*, número extra 1, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 50.
- Bajtín, Mijail (1990). *La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais*. Madrid: Alianza Editorial.
- Boto Varela, Gerardo (2006). "Topografía de los monasterios de la Marca de Hispania (ca. 800 - ca. 1030)", en J. A. García de Cortázar e R. Teja (ed.). *Monjes y monasterios hispanos en la Alta Edad Media*. Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real. Centro de Estudios del Románico.
- Boureau, Alain (1995). *Le Droit de cuissage, la fabrication d'un mythe, XIIIe-XXe siècle*. París: Albin Michel.
- Cabrera, Margarita (1994). "El sentido de la muerte en la nobleza cordobesa de la segunda mitad del siglo XV", *Meridies* 1, Córdoba: Universidad de Córdoba.
- Cueto, Leopoldo Augusto de, marqués de Valmar (1897). *Estudio histórico, crítico y filológico sobre las Cantigas del Rey Don Alfonso el Sabio*. Madrid: Rivadeneyra (citado por Martínez Salazar 1897: 298).
- Daviña Sainz, S. (2003). "El monasterio de las Cascas (y VI)", *Anuario Brigantino* 26, Betanzos: Concello de Betanzos, 141-142.
- Enciclopedia católica online*: ec.aciprensa.com/wiki/Abstinencia#.U0PD1HBLM2Y (consulta 14-XI-2013).
- Fogelquist, James D. (2001). *Crónica del rey Don Rodrigo postriero rey de los godos (Crónica Sarracina)*, atribuida a Pedro Corral. Madrid: Castalia.
- Franco Grande, Xosé Luís (1978). *Diccionario galego-castelán*. Vigo: Galaxia.
- García Oro, José (1984). "Betanzos en la Baja Edad Media", *Anuario Brigantino* 7, Betanzos: Concello de Betanzos, 21-32.
- Gilchrist, Roberta (2005). "Cuidando a los muertos: las mujeres medievales en las pompas fúnebres familiares", *Dones i activitats de manteniment en temps de canvi, Treballs d'Arqueologia* 11, Barcelona, 51-64.
- Gilchrist, Roberta & Sloane, Barney (2005). *Requiem: the Medieval Monastic Cemetery in Britain*. Londres: Museum of London Archaeology Services (cito por Gilchrist 2005: 54).
- Le Goff, Jacques (1981). *La naissance du purgatoire*. París: Gallimard.
- Goñi Gaztambide, José (1958). *Historia de la bula de la cruzada en España*. Vitoria: Seminario.
- Lluch Bramon, Rosa (1993), <http://blogs.sapiens.cat/medievalistesenbloc/2013/05/07/dret-de-cuixa/> (consulta 14-XI-2013).
- De Lollis, Cesare (1887). "Cantigas de amor e de maldizer di Alfonso el Sabio re di Castiglia", *Studi di Filologia Romanza* 2, 31-66.
- López-Aydillo, Eugenio (2008). *Los cancioneros gallego-portugueses como fuentes históricas*, Valladolid: Editorial Maxtor (extraído de la *Revue Hispanique*, París-Nova York, 1923).
- Martínez, Romina (s.d.). "La muerte y los rituales funerarios", <http://lahistoriaheredada.com/author/rominaamartinez/> (consulta 21-III-2017).
- Martínez Salazar, Andrés (1889). *El Cerco de La Coruña en 1589 y Mayor Fernández Pita*. A Coruña, 24-26, nota 1 (hai edición facsímil publicada por *La Voz de Galicia*, con introducción de Xosé Ramón Barreiro Fernández, 1988).
- (1897), "Una gallega célebre en el siglo XIII", *Revista Crítica de Historia y Literatura Españolas, Portuguesas e Hispanoamericanas*, Madrid, 298-304.
- (1911), *Documentos gallegos de los siglos XIII al XVI*, A Coruña, 24-26.
- McNamara, Joan (1994). "The Herrenfrage. The restructuring of the gender system, 1050-1150", en Clara A. Lees (ed.). *Medieval Masculinities: Regarding Men in the Middle Ages*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, 3-29; cito por Gilchrist 2005: 54.
- Menéndez Pidal, Ramón (1924). *Poesía juglaresca y juglares: aspectos de la historia literaria cultural de España*. Madrid. Publicaciones de la Revista de Filología Española, 7.
- (1991 [1942]), *Poesía juglaresca y juglares. Orígenes de las literaturas románicas*. Madrid: Col. Austral - Espasa Calpe.
- Navarro, A. (2002). http://www.tanatopractor.com/Mis_experiencias.htm (consulta 21-III-2017).
- Orlandis, José (1950). "Sobre la elección de sepultura en la España medieval", *Anuario de Historia del Derecho español*, tomo XX, Madrid: INEJ-Ministerio de Justicia-CSIC.
- (1954). "Traditio corporis et animae: la familiaritas en las iglesias y monasterios españoles de la alta Edad Media", en *Anuario de Historia del Derecho Español* XXIV. Madrid: Ministerio de Justicia, 95-280.
- Pastor de Togneri, Reyna (1990). *Poder monástico y grupos sociales en la Galicia foral (siglos XIII-XV)*. Madrid: La Casa, Comunidad de Madrid / CSIC.
- Puyol y Alonso, J. (1915). *El Abadengo de Sahagún*. Madrid: Real Academia de la Historia (cito por Orlandis 1954: 102).
- Renzi, Francesco (2013). "Aristocrazia e monachismo in Galizia nei secoli XII e XIII: la famiglia Froilaz-Traba e i cistercensi. Ipotesi di ricerca", *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo* (ISIME) 115, Roma, 209-228.
- Sánchez Ameijeiras, Rocío (1994). "Un espectáculo urbano en la Castilla medieval: las honras fúnebres del caballero", en M. Núñez Rodríguez (coord.). *El rostro y el discurso de la fiesta*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Sánchez Pardo, J. C. (2006). "Análisis espacial de un territorio altomedieval: Nendos (La Coruña)", *Arqueología y Territorio Medieval*, 13, 1. Xaén: Universidad de Jaén.
- Torres Ballesteros, Nuria (1994). "La muerte como aspecto de la vida cotidiana medieval", en M. A. García Guinea (dir.). *Vida cotidiana en la España medieval: actas del VI Curso de Cultura Medieval*, Aguilar de Campoo.
- Ventura, Joaquim (2015). "A verdadeira cruzada de María Pérez Balteira", en C. Alvar (coord.). *Estudios de literatura medieval en la Península Ibérica*. San Millán de la Cogolla: Cilengua, 1167-1182.